(2) Elitism is not anti-democratism. If the existence in every society of a leading, ruling minority–elite is a fact, then such a fact is a fact, neither pro nor anti-democratic.

(3) The terms 'Elite' and 'Elitism' should not be taken in the derogatory sense. These are to be viewed in terms of their etymological meaning-'worthy of choice' or 'chosen element. These terms should be taken as conveying the idea of selection or power based on qualitative superiority.

ELITE THEORIES OF PARETO, MOSCA, MICHELS, C. WRIGHT MILLS, JAMES BURNUHAM AND ORTEGA

Before analysing the Elite theories as expounded by **Pareto, Mosca, Michels, C. Wright Mills, Ortega,** and **James Burnham**, it is necessary to know the common core of all these theories. Analysing their common core, **Dr. S.P. Verma** writes that all these theories advocate that each society "is ruled by a minority that possesses the qualities necessary for its succession to full social and political power. They are known as the elites. The elites consist of those successful persons who rise to the top in every occupation and stratum of society; there is an elite of lawyers, an elite of mechanics and even an elite of thieves and elite of prostitutes."

ELITE THEORY OF VILFERDO PARETO (1848-1923)

Pareto's Elite theory is based on the view that individuals invariably differ from one another in their basic abilities thus making inequality inevitable in the society. In every society, there is a minority which effectively rules and exercises power and influence. It does so because it possesses some extraordinary characteristics–intellectual ability, administrative acumen, military power or moral authority. It, therefore, forms the elite of a given society.

Analysing his concept of elite, **Pareto** observes : "Let us assume that in every branch of human activity each individual is given an index, which stands as a sign of his capacity, very much the way grades are given in the various subjects of examinations in schools. The highest type of lawyer, for instance, will be given 10 and the man who does not get a client will be given 1, reserving zero for the man who is an out and out idiot. Or to the man who has made his millions–honesty or dishonesty as the case may be–we will give 10, to the man who has earned his thousands we will give 6; to such as just manage to keep out of the poor house 1, keeping zero for those who get nil, and so as for all the branches of activity, and to that class, which is at the top, the name of elite." In other words Pareto advocates that some persons are superior in their attributes while others possess inferior abilities. The class of superior ability constitutes the elite.

(a) Social Elite and Governing Elite. Pareto categorises elites into the Social Elite and the Governing Elite. Social Elite is broadly the class of persons with superior abilities. He, in this broad sense, defines, elite as : *"A small number of individuals, who in each sphere of activity have succeeded and arrived at a higher echelon in the professional hierarchy."* Social Elites include the successful businessmen, artists, politicians, lawyers, engineers, and so on. The Governing Elite is that small number of individuals who have succeeded and who exercise ruling functions politically and socially.

(b) Pareto's division of Society into two Stratums. *Pareto* maintains that the population of society stands divided into two strata: (1) The lower stratum (the masses and the non-

Scanned with CamScanner

নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। ... হয়, দৰিদ্ৰ শাসিত সকলক লৈ। সম্পদশালী আৰু ... এলিট আৰু অ-এলিট আৰু নিম্নতম শ্ৰেণীৰ মানৱ গোষ্ঠী হ'ল অ-এলিট। এলিট আৰু অ-এলিট শ্ৰেণীৰ মানুহৰ ওপৰলৈ বা তলৰ শ্ৰেণীলৈ উঠা নমা হ'ব পাৰে। এজন এলিট অ-এলিট পৰ্য্যায়লৈ নামবি পাৰে নাইবা এজন অ-এলিট গুণ আৰু সম্পদ আয়ত্বৰ জৰিয়তে এলিট শ্ৰেণীত পৰিণত হ'ব পাৰে। কোনো সমাজতে স্থিতাৱস্থা চিৰদিনলৈ চলি নাথাকে। সমাজৰ পৰিবৰ্তন অৱশ্যম্ভাৱী। এই পৰিবৰ্তনে এলিট শ্ৰেণীৰ ওপৰত প্ৰতিকূল প্ৰক্ৰিয়া আৰু অ-এলিট শ্ৰেণীৰ ওপৰত অনুকূল প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰে। এলিট আৰু অ-এলিট শ্ৰেণীৰ মাজৰ ব্যক্তিসকলৰ অহা যোৱা এই প্ৰক্ৰিয়াটোক কোৱা হয় 'এলিটৰ আবৰ্তন' (Ciculation of Elite)

উচ্চ গুণ আয়ত্ব বা যোগ্যতা অৰ্জন বা হেৰোৱাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত এলিটসকলৰ আবৰ্তন ঘটে। যিবোৰ লোকে উচ্চ গুণ অৰ্জন কৰে তেওঁলোকে উচ্চ শ্ৰেণীলৈ উন্নীত হয় বা এলিট শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভূক্ত হয়। আনহাতে যিবোৰ ব্যক্তিয়ে উচ্চ গুণ হেৰায় তেওঁ নিম্ন শ্ৰেণীলৈ অধোগতি হয়। অৰ্থাৎ সংশ্লিষ্ট ব্যক্তি এলিট শ্ৰেণীৰ সদস্য পদ হেৰায় আৰু অ-এলিট শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভূক্ত হয়। এলিটসকলৰ আৱৰ্তন দুই ধৰনে হ'ব পাৰে। প্ৰথমতে এলিট শ্ৰেণীৰ কিছুমান ...

party which rules and the party organisation is controlled by a group of leaders who, because of the organisational and psychological factors, in reality do not remain accountable to the electorate or the people who elect them. The leaders are together the ruling elite, and their rule is as such an oligarchy.

What is true of party organisation is also true of all other organisations. "No organisation can be anything except being 'oligarchy.' The machinery of organisation completely inverts the position of the leader in respect to masses. Thus, in every society, the active minority (the elite) governs the passive majority (the masses) and democracy, in fact, is a competition between oligarchies. Rule of Law is basically a rule of leaders. If laws are passed to control to dominion of leaders it is the laws which gradually weaken, and not the leaders." To sum up, we can say that **Michels** also advocates the view that rule of minority (governing elite) over the masses is a national phenomenon in all societies. All systems of government are oligarchic in ultimate reality.

ELITE THEORY OF C. WRIGHT MILLS'

C. Wright Mills uses the term 'Power Elite' instead of the term 'Elite'or Ruling class. He uses the term 'Power Elite' to refer to all those persons in society who occupy command posts. The basis of the power of elites is socio-economic basis. In contemporary societies power is with those institutions which occupy pivotal position in society. In turn each such institution is controlled by a small group of people at the top–the power elite.

To quote **C. Wright Mills, "*The elite is the product of the 'institutional landscape' of the society. Power in modern society is institutionalised with the result that certain institutions constitute the strategic command posts of the social structure. Power is an attribute of the institutions. The power elite consists of those in position to make decisions having major consequences in command of the major hierarchies and organisations of modern society.*"** An important feature of his conception of the power elite is his advocacy that it is endowed with the central quality of cohesiveness because of similarity of background, attitudes, skills, etc., and that, "the history-making power of the elite is sufficient to overturn the status-quo, call into question the existing social relationship and establish a new structure. The inner cores of the elite are ability and potentiality to determine the role both it and other will play in society."

ELITE THEORY OF BURNHAM

Burnham's Elite theory constitutes an attempt to combine the theory of Elitism with th principles of Marxism. He advocates the view that the present capitalist system woul ultimately be replaced by a society in which the income and political institutions a controlled by a few persons only. He designates these persons as the Managerial Elite. In capitalist society, whole business is controlled by the professional managers. The basis elite power is control over production, *i.e.*, income. "The easiest way to discover the rul elite in any society is usually to see what group gets biggest income.", Like Marx, **Burnh** accepts the importance of means of production in society. However, the similarity betw his views and Marxism ends here. Whereas, Marxism believes that after the revolution means of production will come into the hands of the proletariat, **Burnham** advocates means of production are destined to be in the hands of the elite–the group of pe controlling the means of production and income of the society.

Scanned with CamScanner

have the highest ... give the name elite, the elites from the upper classes and are usually also the richest." সমাজ জীৱনৰ সকলো ক্ষেত্ৰতেই কিছুমান শ্ৰেষ্ঠ মানুহ থাকে। তেওঁলোকক কোৱা হয় এলিট।

পাৰেটোই এলিট শব্দটো মূল্যবোধ নিৰপেক্ষ (Value-free) হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। কোনো নৈতিক বা সন্মানৰ অৰ্থ তেওঁ এলিট শব্দৰ লগত যোগ কৰা নাছিল। ভাল বেয়া নিৰ্বিশেষে সকলো ক্ষেত্ৰতেই শ্ৰেষ্ঠসকলক বা সৰ্বোৎকৃষ্ট সকলক তেওঁ এলিট শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভূক্ত কৰিছিল। শক্তি, সম্পদ, বুদ্ধি ইত্যাদি ক্ষেত্ৰত যিসকল উচ্চ মানদণ্ডৰ তেওঁলোকেই হ'ল এলিট। পাৰেটোই মূলতঃ অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক এলিট সকলৰ কথা কৈছিল। তথাপিও তেওঁ ধৰ্ম, শিল্প, নৈতিকতা ইত্যাদি ক্ষেত্ৰতো এলিট শব্দটো প্ৰয়োগ কৰিছিল। আধ্যাত্মিক ক্ষেত্ৰত যিসকল অতিমাত্ৰাত পবিত্ৰ তেঁওলোক ধৰ্ম বিষয়ক এলিট। একেদৰে শ্ৰেষ্ঠ শিল্পী সকলো এলিট। শ্ৰেষ্ঠ গুণসম্পন্ন ব্যক্তিসকলো এলিট।

Classification :

উচ্চতম স্তৰৰ সকলোৱেই এলিট। পাৰেটোই এলিটসকলক দুটা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰিছে। এলিট সকলৰ এই দুটা শ্ৰেণী হ'ল ঃ শাসক এলিট (Governing elite) আৰু অ-শাসক (Non-Governing elite)। যিসকল প্ৰত্যক্ষভাবে বা পৰোক্ষভাবে প্ৰশাসনৰ সৈতে সংযুক্ত চৰকাৰী ভূমিকা যথেষ্ট পৰিমাণে পালন কৰে বা চৰকাৰৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়, তেওঁলোকক লৈয়েই গঠিত হয় শাসক এলিট। শাসক এলিট সকলে চৰকাৰী বিষয়ত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। স্বাভাৱিকতে শাসক এলিট সকল সমাজৰ মৰ্য্যাদাপূৰ্ণ প্ৰস্থিতিৰ অধিকাৰী। শাসক এলিটসকলৰ বাহিৰে বাকীসকল অ-শাসক এলিট

Scanned with CamScanner

elites), and (2) the higher stratum–the elite or the ruling elite. He further sub-divides the higher stratum into two parts : (*i*) the governing elite; and (*ii*) the non-governing elite, the former wields power and non-governing elites is the group of all able and successful persons.

(*c*) **Attributes of Governing Elite.** The governing elites have ideal qualities of head and muscles–an ideal combination of the qualities of a lion and fox. They use force to rule and reason to justify their rule. Force over the lower stratum and propaganda for winning support are together employed by the governing elites to rule their societies.

(*d*) **Concept of Circulation of Elite.** "History", observed *Pareto,* "is a graveyard of aristocracies." Old elites always give place to new elites. Elites are in flux. They are dynamic and not static. In every society, there is an unceasing movement of individuals and elites from higher to lower levels and from lower to higher levels resulting in a "considerable increase of the degenerate elements in the classes which still hold power, and on the other hand, in an increase of elements of superior quality in the subject classes." This leads to the ultimate extinction of every elite group in society. The dissolution of the elite group makes the social equilibrium unstable.

Pareto then goes on to discuss various kinds of circulation among the elite : (*i*) Circulation between different categories of the governing elite itself, and (*ii*) between the elite and the rest of the population. The latter may involve (*a*) Circulation individuals in the lower strata entering the existing elite, and/or (*b*) Circulation individuals in the lower strata forming new elite groups and entering into a struggle for power with the existing elite. *Pareto* further explains the degeneration of the governing elite in terms of changes taking place in the psychological characteristics of the different categories of elite. He develops his concept of "residues" by drawing a distinction between the logical (rational) and non-logical (non-rational) actions of the individuals in social life; logical actions are termed as those actions which are directed to attainable ends and the reverse types of actions are called non-logical actions. By 'residues' *Pareto* means the superior qualities through which a persons can rise in life. He discusses six types of residues but gives primary importance to two residues: the residue of combination (cleverness) and the residue of aggregates (Force). Accordingly, ruling elites are of two types : One which rules by "virtue of residue of combination", and the second which rules by the "virtue of residue of aggregates." A governing elite which has both these "virtues" is the best. The governing elites use "derivations" (Myths) for maintaining themselves in power.

The circulation of Elite, believes *Pareto,* is very helpful in preventing revolutions and in keeping social mobility and change. "***Revolutions come about through accumulations in higher strata of society–either because of a slowing down in a class circulation or from other causes of decadent elements no longer possessing the residue suitable for keeping them in power, or shrinking from the use of force; while in the meantime in the lower strata of society elements of superior quality are coming to the force, possessing residues suitable for exercising the functions of governing and 'willing enough to use force.***"

Pareto, thus, presents a theory of elite as the natural divisions based upon the unequal abilities of the members of society. He conceives of elites in terms of social elites and governing elites as well as explains the process of changes in elites on the basis of his concept of 'circulation of elites.'

Scanned with CamScanner

বংশানুক্ৰমিক বৈশিষ্টসমূহ দেখা যায়। ... ব্যক্তিসকলৰ সন্তান সন্ততি সকলেই সাধাৰণতে ক্ষমতা লাভ কৰা দেখা যায়। পশ্চিমৰ দেশবোৰৰ দৰে পূৱৰ দেশবোৰতো এই কথা খাটে।

এলিট সকলৰ আৱৰ্তন ঃ Circulation of Elites

মচকাই ৰাজনৈতিক এলিট সকলৰ আৱৰ্তন সম্পৰ্কটো আলোচনা কৰিছে। ৰাজনৈতিক এলিট শ্ৰেণীৰ সদস্য সকলৰ পৰিবৰ্তন হয়। সাধাৰণতে সমাজৰ তুলনামূলকভাৱে নিম্ন স্তৰৰ ব্যক্তিসকলৰ মাজৰ পৰা সদস্য গ্ৰহণ বা বিশেষ ক্ষেত্ৰত নতুন একোটা সামাজিক সমূহক অন্তৰ্ভূক্ত কৰাৰ জৰিয়তে প্ৰচলিত এলিট সকলৰ আৱৰ্তন হয়। আকৌ প্ৰচলিত এলিত শ্ৰেণীক একেবাৰে অপসাৰিত কৰি এটা বিৰোধী এলিট শ্ৰেণীয়ে ক্ষমতা দখল কৰিব পাৰে। সমাজত প্ৰভাৱশালী শ্ৰেণীৰ মাজত ৰাজনৈতিক ক্ষমতাক কুক্ষিগত কৰা আৰু এই ক্ষমতাৰ ওপৰত বংশানুক্ৰমিকভাৱে দখল অব্যাহত ৰখাৰ প্ৰৱণতা পৰিলক্ষিত হয়। আকৌ ক্ষমতাত অধিষ্ঠিত সকলৰ অৱসান আৰু এটা ক্ষমতাশালী শ্ৰেণীৰ উদয়ৰ প্ৰৱণতাও অহৰহ থাকে। মানুহৰ সভ্যতাৰ সমগ্ৰ ইতিহাস বিয়পি এই দুই ধৰণৰ প্ৰৱণতাৰ মাজত সংঘাট পৰিলক্ষিত হয়। সমাজৰ উচ্চশ্ৰেণী আৰু নিম্ন শ্ৰেণীৰ এটা অংশৰ মাজত এই সংঘাটে বিৰামহীন উত্তেজনাৰ সৃষ্টি কৰি থাকে। বহু সময়ত সমাজত নতুন এক ধৰণৰ প্ৰবাহ দেখা যায়। সম্পদৰ নতুন উৎসমূহৰ বিকাশ, জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ প্ৰসাৰণ, পুৰণি ধৰ্মৰ ঠাইত নতুন ধৰ্মৰ অভ্যূত্থান ইত্যাদিৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত শাসক শ্ৰেণীৰ আগত ক্ষমতাচ্যুত হোৱাৰ আশংকাই দেখা দিয়ে। নতুন নতুন আবিস্কাৰ, বিদেশী সকলৰ সৈতে বাণিজ্য, যুদ্ধ-বিগ্ৰহ, অভিবাসন আৰু প্ৰব্ৰজন ইত্যাদিয়ে সমাজত সম্পদ বা দৰিদ্ৰৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। এইবোৰৰ সামগ্ৰীক প্ৰতিক্ৰিয়া হিচাপে নতুন চিন্তা, আদৰ্শৰ বিকাশ, নতুন নৈতিক চেতনাৰ বিকাশ নাইবা নতুন বৌদ্ধিক আৰু আধ্যাত্মিক প্ৰৱণতাৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে বা হয়। এই ধৰণৰ পৰিবৰ্তিত পৰিস্থিতিত ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ অৱস্থানগত পৰিবৰ্তন ঘটাৰ সম্ভাৱনাৰ সৃষ্টি হয়। ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ ভাৰসাম্যতাত পৰিবৰ্তন ঘটিলে ৰাষ্ট্ৰ ব্যৱস্থা পৰিচালনাৰ ক্ষেত্ৰত নতুন ধৰণৰ গুণগত যোগ্যতা সম্পন্ন ব্যক্তিসমূহৰ

3. ৰবাৰ্ট ডালৰ মতে নিয়ন্ত্ৰণমূলক ক্ষমতা আৰু প্ৰকৃত নিয়ন্ত্ৰণৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। প্ৰকৃত নিয়ন্ত্ৰণ কাৰ্য্যকৰী কৰাৰ কাৰণে যেতিয়া সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হয় তেতিয়া বাস্তৱ ঘটনাসমূহ পুংখানুপুংখ বিচাৰ কৰা উচিত। এই বিষয়ত এলিটবাদী সকল অভিজ্ঞ বুলি ধাৰণা নহয়।

4. অধ্যাপক ডালৰ মতে চি. ৰাইট মিলচে নিশ্চিত প্ৰমাণৰ কথা নভবাকৈয়ে সিদ্ধান্তত উপনিত হৈছিল। স্বাভাৱিকতে মিলচৰ মতবাদবোৰ হ'ল অৱস্থাগত (Circumstantial) আৰু ইংগিতসূচক (Suggestive)।

5. অধ্যাপক ডালৰ মতে এলিটবাদীসকলে আৰু এটা সত্যক অস্বীকাৰ কৰিছে। সমাজত ক্ষমতা অৰ্জনৰ সুযোগ বহুত আৰু বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ। এই সুযোগৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত কোনো এটা গোষ্ঠীয়ে যথেষ্ঠ প্ৰভাৱ প্ৰতিপত্তি লাভ কৰিব পাৰে। কিন্তু সেই গোষ্ঠীয়ে অন্য সুযোগৰ ভিত্তিত একেধৰণৰ

Scanned with CamScanner

তেওঁ এই অবক্ষয় প্ৰক্ৰিয়াৰ পৰিমাপ সম্পৰ্কে আলোচনাৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভব কৰা নাই।

5. পাৰেটোৰ এলিট তত্ত্বৰ সিদ্ধান্তসমূহ সকলো ক্ষেত্ৰতে ঐতিহাসিক ভাবে সমৰ্থিত নহয়। এই কাৰণে বহুতে এই মতবাদটোক অনৈতিহাসিক বুলি অভিহিত কৰে।

6. এলিটৰ গুণ সম্পৰ্কীয় পাৰেটোৰ ব্যাখ্যাও উচিত বিবেচনা নহয়। বহুক্ষেত্ৰত এই ব্যাখ্য অবৈজ্ঞানিক আৰু অস্পষ্ট। শাসক এলিটৰ উৎকৰ্ষৰ উন্নত গুণৰ কথা পাৰেটোৱে উল্লেখ কৰিছে। কিন্তু তেওঁ এই গুণসমূহৰ মাত্ৰাগত তাৰতম্য আৰু এই তাৰতম্যৰ পৰিমাপৰ একক সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা নাই।

সামাজিক ৰাজনৈতিক বিষয়ত জ্ঞানানুসন্ধানৰ ক্ষেত্ৰত পাৰেটোই একমাত্ৰ নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰাৰ আৰু সমাজ সম্পৰ্কীয় জ্ঞান অনুসন্ধানৰ ক্ষেত্ৰত বস্তুনিষ্ঠ দৃষ্টি ভংগী গ্ৰহণ কৰিছে। এজন অনিসন্ধিৎসু গৱেষক হিচাপে পাৰেটো আছিল বিশেষভাবে বাস্তববাদী। পাৰেটোৰ দৃষ্টিভংগী আছিল প্ৰয়োগিক। এই কাৰণে বহুতেই পাৰেটোক ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞানী হিচাপে অতি উচ্চ স্থান দিছে। কাৰ্লমাৰ্ক্সৰ বক্তব্যৰ জবাব হিচাপে পাৰেটোৰ গৱেষণামূলক ৰচনা সমূহে ব্যাপক আকাৰ ধাৰণ কৰিছে। পাৰেটোৰ বক্তব্যৰ মূল কথা হ'ল উন্নয়ন, দ্বন্দ বা সংঘৰ্ষ নহয়। তেওঁ কাৰ্লমাৰ্ক্সৰ বিৰোধীতা কৰা নাই, ইয়াৰ গুণগত পৰিবৰ্তন সাধন কৰিছে। পাৰেটোই সামাজিক ধাৰণাসমূহক গঢ়ি তুলিছে আৰু বিস্তৃতভাবে সেইবোৰৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰিছে। পাৰেটোৰ মতবাদৰ মূল কথা হ'ল সকলো সময়তে বেছি সংখ্যককে অলপ কেইজনমানে শাসন কৰে। তুলনাত সমৰ্থবান সকলে তুলনাত অসমৰ্থসকলৰ ওপৰত শাসন চলায়। জনসাধাৰণৰ মাজত আৰ্থসামাজিক শ্ৰেণীবিন্যাস বা আন কোনোধৰণৰ গোষ্ঠীবিন্যাসক পাৰেটোই মানি লোৱা নাই। তেওঁ কেবল মনস্বাত্বিক স্বতন্ত্ৰতা আৰু ইয়াৰ ভিত্তিত শ্ৰেণী বিন্যাসক স্বীকাৰ কৰিছে।

Elitism of Mosca :

The Ruling Class নামৰ গ্ৰন্থত (Guetana Mosca 1858-1941) চকাই এলিট তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰিছে। তেওঁ ৰাজনৈতিক বা শাসক শ্ৰেণীৰ অৰ্থত

... আলোচনাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল সিদ্ধান্ত সমূহৰ যথাৰ্থতা উৰ্দ্ধত নহয়। মিলচৰ এলিট তত্ত্ব বহু পৰিমাণে আনুমানিক। প্ৰমাণিত সত্যৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত নহয়।

বিভিন্ন সমালোচনা থাকিলেও ৰাইট মিলচৰ এলিট তত্ত্বৰ প্ৰাসঙ্গিকতা হেৰাই যোৱা নাই। মাৰ্কিন সমাজ ব্যৱস্থাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত মিলচৰ এলিটবাদৰ আলোচনাৰ গুৰুত্ব আৰু উপযোগিতা সমালোচনাৰ উৰ্দ্ধত নহয়। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ আলোচনাত মিলচৰ এলিট তত্ত্বৰ প্ৰভাৱ সুদূৰপ্ৰসাৰী।

Elite Theory of Robert Michels :

মচকাৰ সাংগঠনিক দৃষ্টিভঙ্গীক অনুকৰণ কৰি ইটালীৰ সমাজ বিজ্ঞানী ৰ'বাৰ্ট মিচেলছে এলিট তত্ত্ব আলোচনা কৰিছে। মিচেলছৰ মতে সকলো সামাজিক সংগঠন পৰিচালিত হয় এটা বিশেষ নীতিৰ দ্বাৰা। এই নীতিটোক তেওঁ কৈছে 'মুষ্টিমেয় শাসকৰ অনমনীয় আইন' (The Iron law of oligrachy)। তেওঁৰ মতে সংগঠন মাত্ৰেই মুষ্টিমেয় শাসকৰ দ্বাৰা শাসিত বা পৰিচালিত হয়। মিচেলচে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ Political Parties : A Sociological Study of the Oligrachical Tendencies of Modern Democracy ত এনেদৰে মন্তব্য কৰিছে— "যি সকলে সংগঠনৰ কথা কয়, আচলতে তেওঁলোকে মুষ্টিমেয় মানুহৰ অনমনীয় আইনৰ কথা কয়।" তেওঁৰ মতে আধুনিক কালত বৃহৎ আয়তন বিশিষ্ট সংগঠন সমূহৰ সংখ্যাগৰিষ্ঠ সাধাৰণ সদস্যই সংগঠন পৰিচালনা কৰিবলৈ সমৰ্থবান নহয়। সেয়েহে প্ৰযুক্তিগত কাৰণতে নেতৃত্বৰ শাসন অপৰিহাৰ্য্য (Technically indispensable)। আচলতে মিচেলচে সংখ্যালঘুৰ শাসনৰ অপৰিহাৰ্য্যতাৰ কথা কৈছে। যিকোনো সমাজৰ সংৰচনাই জন্ম দিয়ে এটা এলিট শ্ৰেণীৰ। মিচেলচে বিভিন্ন সাংগঠনিক ব্যৱস্থাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত এই সিদ্ধান্তটোৰ সত্যাসত্য নিৰূপনত তৎপৰ হৈছে।

Scanned with CamScanner

সংক্ৰান্ত... দেখা যায়। এওঁলোক নিজে ইচ্ছা কৰিয়ে এই কিছুমান নেতাৰ মাজতহে দেখা যায়। এওঁলোক নিজে ইচ্ছা কৰিয়ে এই দায়িত্ব পালন কৰে আৰু দলৰ শীৰ্ষস্থানত অধিষ্ঠিত হয়। ৰাজনৈতিক দলে যেতিয়া কোনো বৈপ্লবিক আন্দোলনৰ কাৰ্যসূচী গ্ৰহণ কৰে তেতিয়াও দলৰ সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ তৰফৰ পৰা সংখ্যালঘিষ্ঠ সদস্যই সক্ৰিয় ভাৱে সেই কাৰ্য্যসূচীত অংশ গ্ৰহণ কৰে। অৰ্থ্যাৎ ৰাজনৈতিক দলৰ বেচিভাগ সদস্যৰ মাজতেই নিৰ্লিপ্ততা, নেতৃত্বৰ প্ৰতি অন্ধ আনুগত্য আৰু মতাদৰ্শ মানি চলা পৰিলক্ষিত হয়। এনেকুৱা পৰিস্থিতিত সক্ৰিয় আৰু সাংগঠনিক বিষয়ত যোগ্যতাসম্পন্ন কমসংখ্যক মানুহ নেতৃত্বলৈ উন্নীত হয়। অৰ্থাৎ মিচেলচে এইদৰে এলিট শ্ৰেণীৰ আবিৰ্ভাবৰ মনস্তাত্বিক কাৰণ ব্যাখ্যা কৰিছে। এই প্ৰসঙ্গত অধ্যাপক শৰ্মা আৰু আশ্ৰফে মন্তব্য কৰিছে এনেদৰে "Apathy submissiveness and deference on the part of the masses, provide ideal conditions for the few with the interest and the organizational ability to lead."।

limitations of Elite theory :

ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আৰু ক্ষমতাৰ বিতৰণ সম্পৰ্কীয় এলিটবাদী তত্বক বিভিন্ন ধৰণে সমালোচনা কৰা হৈছে। এলিটবাদৰ প্ৰয়োগিক গুৰুত্ব আৰু উপযোগিতা সম্পৰ্কত বিভিন্ন অভিজ্ঞতাবাদী আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে। এই প্ৰসঙ্গত গৱেষণামূলক অনুসন্ধানো চলিছে। এই গৱেষণামূলক অনুসন্ধানবোৰৰ বেচিভাগেই আঞ্চলিক, স্থানীয় বা জনজাতিৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত পৰিচালিত হৈছে। জাতীয় পৰ্য্যায়ত এনে গৱেষণা পৰিচালিত হোৱা দেখা নাযায়। এলিটবাদৰ বিৰোধী ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞানী সকলৰ ভিতৰত ৰ'বাৰ্ট ডাল (Robert A. Dall) ৰ নাম উল্লেখযোগ্য। "Who Governs : Democracy and Power in American City" নামৰ গ্ৰন্থত ডালে এলিটবাদৰ সম্পৰ্কত বিস্তৃত পৰ্য্যালোচনা আগবঢ়াইছে। বহুত্ববাদী (Pluralists) চিন্তাবিদ সকলেও এলিটবাদী তত্ত্বৰ বিৰোধিতা কৰিছে। তলত এলিটবাদৰ বিৰুদ্ধে কেইটামান যুক্তি আলোচনা কৰা হ'ল —

1. বহুত্ববাদী সকলৰ মতে সকলো সমাজেই হ'ল বহুতৰ সমষ্টি। সমাজৰ

উপাদান বা ব্যক্তিগত আৰু সামা...
সমূহৰ মাজত প্ৰথম দুটা বিশেষভাবে তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। মনস্তাত্বিক বিচাৰ বিশ্লেষণৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত পাৰেটোই মন্তব্য কৰিছে যে মানুহৰ কাৰ্য্যকলাপৰ মাজত প্ৰবণতা আৰু মৌলিক মতবাদৰ সমন্বিত প্ৰতিফলন ঘটে।

মানুহৰ বেছিভাগ কাৰ্য্যকলাপৰ উৎস হ'ল ভাব প্ৰবণতা, ন্যায়সংগত যুক্তি নহয়। মানুহে যুক্তিহীন প্ৰবণতাৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈয়ে কাৰ্য্য কৰে। কিন্তু প্ৰত্যেকেই তেওঁৰ কাৰ্য্যত কিছুমান নীতিৰ সৈতে যুক্তিসংগতভাবে সংযোগ কৰিব বিচাৰে।

পাৰেটোৰ মতে সমাজৰ মানুহৰ আচৰণ বেচি অংশই তেওঁলোকৰ প্ৰেৰণাৰ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। প্ৰত্যেকজন মানুহৰ মাজতেই বিশেষ কিছুমান প্ৰেৰণা (Incentive) বা প্ৰবণতা (Tendency) থাকে।

Pareto's Concept of Residue :

এইবোৰ তুলনাত স্থায়ী আৰু গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰকৃতিৰ পাৰেটোৱে এইবোৰক 'ৰেচিডিউ' (Residues) নামে অভিহিত কৰিছে। পাৰেটোৱে প্ৰায় পঞ্চাচবিধ ৰেচিডিউৰ উল্লেখ কৰিছে আৰু এইবোৰক তেওঁ ছয়টা প্ৰধান শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰিছে। এই ছয় ধৰণৰ ৰেচিডিউ বা প্ৰৱণতা হ'ল— 1. সন্মিলনৰ প্ৰৱণতা (Combination or a tendency to invent and embark on adventures) 2. গতানুগতিকতাৰ প্ৰবণতা (Persistence or preservation) 3. অনুভূতি প্ৰকাশৰ প্ৰবণতা (Expressiveness or a tendency to make feelings manifest through symbolization) 4. সামাজিকতাৰ প্ৰবণতা

Scanned with CamScanner

যোগ্যতা সম্পৰ্কে মচকাই আলোচনা কৰিছে। ... আধুনিক যুগৰ অৱস্থা পাৰ্থক্যমুক্ত। আগৰ দিনত সামৰিক বিষয়ত বীৰত্বই ৰাজনৈতিক এলিট শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভূক্ত হোৱাত সহায় কৰিছিল। সাম্প্ৰতিক যুগত উন্নত সমাজ ব্যৱস্থাত সম্পদৰ মালিকনা ৰাজনৈতিক এলিট পদৰ সদস্য পদ লাভৰ মাপকাঠি হিচাপে বিবেচিত হয়। বৰ্তমান যুগত সম্পদে সৃষ্টি কৰে ৰাজনৈতিক ক্ষমতা, একেদৰেই ৰাজনৈতিক ক্ষমতাই সৃষ্টি কৰে সম্পদ। সামজিক ক্ষেত্ৰত প্ৰভাব প্ৰতিপত্তি প্ৰয়োগৰ বিষয়ত বিভিন্ন উপায় আৰু পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়। এই ক্ষেত্ৰত উদাহৰণ হিচাপে উচ্চশিক্ষা, বিশেষীকৃত প্ৰশিক্ষণ, ধৰ্মৰ বিষয়ত উচ্চ আসন, ব্যক্তিগত ব্যাপক প্ৰচাৰ, লোকপ্ৰশাসন আৰু সামৰিক ক্ষেত্ৰত মৰ্য্যাদাপূৰ্ণ প্ৰস্থিতি ইত্যাদি। আকৌ উল্লেখিত উপায় পদ্ধতিবোৰ সম্পদশালী সকলৰ বাবে সহজ লভ্য হয়। এই কাৰণেই কোৱা হয় যে সম্পত্তিশালী হ'লে ক্ষমতাশালী হোৱা যায়। মচকাৰ আৰু এটা অভিমত ... এলিট শ্ৰেণীত অন্তৰ্ভূক্ত হোৱাৰ ক্ষেত্ৰত বংশগতি ... মূলক। সকলো

ক্ষমতাৰ ওপৰত আধিপত্যৰ জৰিয়তে সমাজত সামগ্ৰীক সুযোগ সুবিধাৰ বেচিভাগ ভোগ কৰে। আনহাতে শাসিত শ্ৰেণীটো হ'ল সংখ্যাগৰিষ্ঠ। এই সংখ্যাগৰিষ্ঠ শাসিত শ্ৰেণীটো সংখ্যালঘু শাসক শ্ৰেণীৰ দ্বাৰা পৰিচালিত আৰু নিয়ন্ত্ৰিত হয়। এই পৰিচালনা বা নিয়ন্ত্ৰণ কেতিয়াবা কম বেচি পৰিমানে স্বৈৰাচাৰী বা হিংসামূলক। শাসক শ্ৰেণীৰ অস্তিত্ব ৰক্ষাৰ সকলো লাগতিয়াল সামগ্ৰী বা উপাদান যোগান ধৰে শাসিতসকলে। প্ৰচলিত ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত বৈধতাও নিৰূপণ কৰে এই শাসিত শ্ৰেণী।

মচকাৰ মতে সমাজৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা সংখ্যালঘু শ্ৰেণীটোৱেই হ'ল ৰাজনৈতিক এলিট। ৰাজনৈতিক এলিট তত্ত্বই ৰুচোৰ সাধাৰণ ইচ্ছাৰ শাসন (Rule of the General will) আৰু লিঙ্কণৰ গণতান্ত্ৰিক শাসনৰ ধাৰণাক অস্বীকাৰ কৰিছে। ৰাজনৈতিক এলিট তত্ত্বত যিটো শাসন ব্যৱস্থাৰ কথা কোৱা হয় সেইটো জনগণৰ শাসন, কিন্তু এই শাসন ব্যৱস্থা এলিট সকলৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয় আৰু এই এলিট সকল জনগণৰ মাজৰ পৰাই ওলাই আহে। পৃথিবীৰ যিকোনো ৰাষ্ট্ৰ এলিট সকলৰ দ্বাৰা শাসিত হয়। গণতন্ত্ৰ, সমাজতন্ত্ৰত সকলোবোৰ ব্যৱস্থাতেই এইটো সাধাৰণতে সত্য। তথাপিও ৰাজনৈতিক এলিট সকলৰ শাসন আৰু ধনিকতন্ত্ৰ (Oligrachy) বা স্বৈৰতন্ত্ৰ (Tyranny) একে নহয়। ৰাজনৈতিক এলিট সকলৰ শাসনৰ মাজত ধনিকতন্ত্ৰ আৰু অভিজাততন্ত্ৰৰ কিছুমান বৈশিষ্ট পৰিলক্ষিত হয়। ৰাজনৈতিক এলিট শাসনৰ পৰা স্বৈৰতন্ত্ৰ আৰু অভিজাততন্ত্ৰ আকাৰ প্ৰকাৰত পৃথক। অভিজাততন্ত্ৰৰ নিচিনা বিকাশৰ উচ্চতম পৰ্য্যায়ৰ মানুহক লৈয়েই ৰাজনৈতিক এলিট গঠিত হয়। কিন্তু স্বৈৰতন্ত্ৰৰ স্বাৰ্থপৰতা আৰু চিৰস্থায়িত্বৰ ধাৰণা ৰাজনৈতিক এলিট শাসনত অনুপস্থিত। আকৌ অভিজাততন্ত্ৰৰ জাক-জমকতা আৰু ব্যয় বহুলতা ৰাজনৈতিক এলিট শাসনত দেখা নাযায়।

Scanned with CamScanner

যিসকলৰ চৰকাৰৰ লগত প্ৰত্যক্ষভাৱে সম্পৰ্ক নাথাকে কিন্তু সামাজিক অধিক্ৰমত উচ্চতম স্থানত অন্তৰ্ভুক্ত হোৱাৰ কাৰণে কিবা নহয় কিবা প্ৰকাৰে প্ৰশাসনক প্ৰভাৱিত কৰে সেইসকলক লৈয়ে অ-শাসক এলিটগোষ্ঠীটো গঠিত হয়। এলিট শ্ৰেণীৰ সিদ্ধান্তসমূহে নাইবা এই শ্ৰেণীৰ মাজত ঘটা ঘটনা সমূহে মানৱ সমাজ আৰু সভ্যতাৰ ইতিহাসক বিশেষভাৱে প্ৰভাৱিত কৰে। ঐতিহাসিক পৰিবৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত এলিট শ্ৰেণীৰ ভূমিকা সিদ্ধান্তমূলক। সমাজৰ অন্যান্য শ্ৰেণীৰ ভূমিকা এই ক্ষেত্ৰত তুলনামূলকভাৱে গুৰুত্বহীন।

শাসক এলিটৰ উদাহৰণ হিচাপে সাধাৰণতে আইন সভাৰ সদস্য, মন্ত্ৰীসকলৰ কথা কোৱা হয়। এওঁলোকৰ বেছিভাগৰ শাসক এলিটৰ প্ৰয়োজনীয় গুণ বা যোগ্যতা থাকে। অৱশ্যে ইয়াৰ ব্যতিক্ৰমো দেখা যায়। আৱশ্যক গুণাৱলী অবিহনেও কোনো কোনোৱে শাসক এলিটৰ স্থান দখল কৰে। যিকি নহওক এলিট শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত হোৱাৰ কাৰণে সাধাৰণ কেইটামান সামৰ্থৰ প্ৰয়োজন বুলি কোৱা হয়। সম্পদ, সামাজিক প্ৰস্থিতি আৰু পাৰিবাৰিক মৰ্য্যাদাই এলিট পৰিচয় পোৱাত সহায় কৰে। পাৰেটোই পৰিচয় লাভৰ কাৰণে দুই ধৰণৰ মৌলিক বৈশিষ্ট বা যোগ্যতাৰ কথা কৈছে। এই দুই ধৰণৰ যোগ্যতা হ'ল— গুণগত যোগ্যতা আৰু সম্পদ। বুদ্ধি আৰু প্ৰজ্ঞা, শিল্পকলাৰ প্ৰতি অনুৰাগ, উচ্চতম নৈতিক মানৰ উৎকৰ্ষই মানুহক উচ্চ শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। এইবোৰ গুণে মানুহক সম্পদ সংগ্ৰহত সহায় কৰে। তেওঁলোক সম্পদশালীও হয়। পাৰেটোৰ মতে "The so called upper classes are also usually the richest." মানৱ সভ্যতাৰ ইতিহাসৰ প্ৰথম অৱস্থা এলিট বুলিলে সামৰিক. বাণিজ্যিক আৰু ধৰ্মীয় অভিজাত সকলক বুজাইছিল। ইয়াৰ উপৰিও যিসকল বিত্তবান আছিল তেওঁলোকো এলিট সম্প্ৰদায়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈছিল।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা এলিটৰ কেইটামান মৌলিক বৈশিষ্ট পোৱা যায়। প্ৰথমতে, এলিট সকলক দুটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰা হয়। শাসক এলিট আৰু অ-শাসক এলিট। এই দুই শ্ৰেণীৰ বাহিৰৰখিনি সাধাৰণ মানুহ। দ্বিতীয়তে এলিট শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত মানুহবোৰে প্ৰকাশ্য আৰু অ-প্ৰকাশ্যভাৱে আৰু নিপুনতাৰে ৰাজনৈতিক ক্ষমতা পৰিচালনা বা ব্যৱহাৰ কৰে। তৃতীয়তে এলিট শ্ৰেণীৰ অস্তিত্ব সাৰ্বজনীন। সকলো দেশৰ প্ৰচলিত সমাজ ব্যৱস্থাত এলিট শ্ৰেণীৰ অস্তিত্ব থকা দেখা যায়। এখন দেশৰ শাসন ব্যৱস্থা যিকোনো ধৰণৰ

to institution and defines the power elite 'as these who occupy the command post." মিলছে মাৰ্কিন ব্যবস্থাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত মূলতঃ তিনি প্ৰকাৰৰ আনুষ্ঠানিক এলিটৰ কথা কৈছে। এই তিনি ধৰণৰ এলিট হ'ল বৃহৎ কৰ্পোৰেচনৰ নেতাসকল (Corporation Heads) ৰাজনৈতিক নেতাসকল (Political leaders) আৰু সামৰিক বাহিনী প্ৰধান সকল (Military Chiefs)। আমেৰিকাৰ সমাজ ব্যবস্থাত এই তিনি শ্ৰেণীৰ মানুহে প্ৰাধান্য খটুৱায়। এই তিনি প্ৰকাৰ আনুষ্ঠানিক এলিট সকলেই ক্ষমতাসম্পন্ন এলিট হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে। অৰ্থাৎ উল্লেখিত এই তিনি শ্ৰেণীৰ অনুষ্ঠানৰ এলিট সকলক লৈয়ে এই ক্ষমতা এলিট গঠিত হয়। মিলচৰ মতে এই তিনি শ্ৰেণীৰ আনুষ্ঠানিক এলিটৰ সংযোগৰ ভিত্তিতে ক্ষমতা এলিট গঠিত হয়। আৰু এই তিনি প্ৰকাৰৰ এলিট সংযুক্ত হোৱাৰ অন্তৰালত কেতবোৰ কাৰণ থাকে। এই কাৰণবোৰ হ'ল এই তিনি প্ৰকাৰৰ আনুষ্ঠানিক এলিটৰ মাজত ঘনিষ্ঠ ব্যক্তিগত আৰু পাৰিবাৰিক সম্পৰ্ক, সামাজিক পটভূমিৰ সাদৃশ্য প্ৰায়েই পাৰস্পৰিক ভূমিকা বিনিময় আৰু অধিক্ৰমণ (Over lapping) ইত্যাদি। মিলচৰ মতে আমেৰিকাৰ যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ সমাজ হ'ল গণসমাজ (Mass-society)। আমেৰিকাৰ সমাজত গুৰুত্বপূৰ্ণ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে ক্ষমতা এলিট সকলে আৰু এই ক্ষমতা এলিট সকলে নানা ধৰণৰ চাতুৰী আৰু তোষামোদৰ দ্বাৰা সাধাৰণ জনতাক শান্ত কৰি ৰাখে। মাৰ্কিন সমাজত সাধাৰণ নাগৰিক হ'ল অসংগঠিত। এই কাৰণে মাৰ্কিন জনসাধাৰণৰ ওচৰত ক্ষমতা এলিটৰ কোনো দায়বদ্ধতা দেখা নাযায়। স্বাভাবিকতে মাৰ্কিন সমাজত ক্ষমতাবান এলিটসকলৰ মাজত দুৰ্নীতিয়ে গা কৰি উঠে। ইয়াৰ উপৰি মাৰ্কিন জনসাধাৰণ ক্ষমতা বৃত্তৰ পৰা বহুত দূৰত অৱস্থিত। কিয়নো আমেৰিকা যুক্তষ্ট্ৰৰ দল ব্যৱস্থা হ'ল মূলত দ্বি-দলীয় ব্যৱস্থা। দুয়োটা ৰাজনৈতিক দলেই ক্ষমতা সম্পন্ন এলিট সকলৰ কৰ্তৃত্বত পৰিচালিত আৰু নিয়ন্ত্ৰিত। এই দুটা ৰাজনৈতিক দলৰ মাজতেই চৰকাৰী ক্ষমতাৰ অধিকাৰ সীমাবদ্ধ থাকে।

সমালোচনা ঃ Criticism

সমাজ বিজ্ঞানী ৰবাৰ্ট ডালে (Robert A. Dahl) মিলচৰ এলিট তত্ত্বৰ সমালোচনা কৰিছে। অধ্যাপক ডালৰ মতে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ পটভূমিত

He declares, "*In all societies, fr*... *of people appear-a class that rules and a class that is r*... less numerous, performs all political functions, monopolises power and enjoys the advantages that power brings, whereas the second, the more numerous class, is directed and controlled by the first, in a manner that is now more or less legal, now more or less arbitrary and violent and supplies the first, in appearance at least, With the instrumentalities that are essential to the vitality of the political organism." "The larger the political community," **Mosca** further observes, "*the smaller will be the proportion of the governing minority to be governed by and the more difficult it will be for the majority to be governed by, and the more difficult it will be for the majority to organise for reaction against the minority.*"

In other words, *Mosca* clearly advocates the belief that the domination of an organised minority over the unorganised majority is inevitable. He is of the view that the majority of human beings, in a condition of eternal tutelage, is pre-destined by tragic necessity to submit to the domination of a small minority, and must be content to constitute the pedestal of an oligarchy. Active and organised minority (elite) governs the passive and unorganised majority (the masses). The most distinguishing characteristic of the elite is ***"the aptitude to command and to exercise political control."***

Like Pareto, Mosca also believes in the circulation of elite. Elite is not a static closed group. It is dynamic in nature and is subject to the principle of "circulation of elites." New members keep on coming into it as old members keep on going out of it. Sometimes the whole set gets replaced by another through a revolution. The give and take between elites and non-elites goes on. When the ruling elite loses its aptitude to command and to exercise political control, and the people outside the ruling class cultivate it in large numbers, there is every possibility that the old ruling class will be deposed and replaced by the new one. Mosca believes that circulation of elite is an eternal law. The governing elite, in course of time, becomes incapable of providing the necessary and valuable services to the masses and thus gets replaced by another elite. Sometimes the changes in social system, like the birth of a new religion, also make it inevitable for the governing elite to yield place to another new organised and active elite. Thus, *Mosca* believes in the circulation of elite as an inevitable process. In this connection, he gives his conception of 'Political Formula' which is similar to Pareto's concept of 'Derivations.'

ELITE THEORY OF ROBERT MICHELS

Michels also believes in the principle of ***"Iron law of oligarchy"*** according to which every society is ruled by a minority, *i.e.,* by an elite group. This law is "one of the iron laws of history, from which the most democratic modern societies and, within those societies, the most advanced parties, have been unable to escape."

According to **Michels**, every democratic system in actuality is a party system. In it the

Scanned with CamScanner

বুললে সমাজৰ বাচকবনীয়া শ্ৰেণীটোকেহে বুজায়। এলিট হ'ল সমাজৰ উচ্চ শ্ৰেণী। পাৰেটোই নিজস্ব মৌলিক চিন্তাৰ দ্বাৰা এলিট সম্পৰ্কীয় ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিছিল। তেওঁৰ মতে গুণগত যোগ্যতা আৰু সামৰ্থৰ বিচাৰত সকলো সমান নহয়। শাৰিৰীক বৌদ্ধিক আৰু নৈতিক দিশৰ পৰা মানুহৰ মাজত স্বাভাবিক বৈষম্য থাকে। কিছুমান আনতকৈ অধিক বুদ্ধিমান, বিচক্ষণ আৰু দক্ষ। সমাজৰ অন্তৰ্ভূক্ত মানুহৰ মাজত গুণগত যোগ্যতাৰ পাৰ্থক্যৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত সামজিক

Scanned with CamScanner

সংখ্যালঘুৰ শাসনৰ অপৰিহাৰ্য্যতা প্ৰতিপন্ন হয়। আনকি সৰ্বহাৰা ৰাজনৈতিক দলটো এই কথা সমানভাৱে প্ৰযোজ্য। সৰ্বহাৰা ৰাজনৈতিক দলত সৰ্বহাৰাৰ নেতৃত্বক অব্যাহত ৰখাৰ কাৰণে যথাসাধ্য ব্যৱস্থা লোৱা হয়। কিন্তু এই দিশটো সকলো ধৰণৰ ব্যৱস্থা ব্যৰ্থ হবলৈ বাধ্য। কাৰণ সৰ্বহাৰাৰ ৰাজনৈতিক দলটো অতি কম দিনতে সৰ্বহাৰা এলিটৰ আবিৰ্ভাৱ হয়। এই এলিটসকল আৰু সৰ্বহাৰা হৈ নাথাকে। তেওঁলোকৰ মাজত বুৰ্জোৱা প্ৰবৃত্তিয়ে ভূমুকি মাৰে। সৰ্বহাৰাসকলৰ ওচৰত তেওঁলোকে চিনি জানি নোপোৱা বিদেশীৰ দৰে হৈ পৰে। এই এলিটসকলে দলক অৰ্থনৈতিক উন্নতি সাধন আৰু সামাজিক মৰ্য্যদা বৃদ্ধিৰ উপায় হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰে।

সংখ্যালঘূ শাসন প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ অন্তৰালত মিচেলচে দুই ধৰণৰ উপাদানৰ বৰঙনিৰ কথা কৈছে। এই দুই ধৰণৰ উপাদান হ'ল- সাংগঠনিক আৰু মনস্তাত্বিক। মিচেলচে মনস্তাত্বিক কাৰণসমূহো আলোচনা কৰিছে। যিকোনো ৰাজনৈতিক দলৰ সক্ৰিয় সদস্যসকলৰ এটা উল্লেখযোগ্য অংশই একমাত্ৰ নিজৰ দলক ভোট দিয়েই ক্ষান্ত থাকে। সংশ্লিষ্ট ৰাজনৈতিক দলৰ সদস্য নহয়, মাত্ৰ সমৰ্থক, তেওঁলোকেও মূলতঃ দলক ভোট দিয়ে। অৰ্থাৎ বেছি সংখ্যক মানুহে কোনো ধৰণৰ বিশেষ ৰাজনৈতিক দায়িত্ব বহন কৰিবলৈ সন্মত নাথাকে। মুষ্টিমেয় কেইজনমান নেতাই দলৰ ৰাজনৈতিক দায়িত্ব পালন কৰিছে, ইয়াতেই তেওঁলোক সন্তুষ্ট আৰু নিশ্চিন্ত। সাধাৰণ স্বাৰ্থ সম্পৰ্কীয়

পাৰেটোৰ মতে সমাজৰ লক্ষ্য পৰিবৰ্তনৰ স্বাৰ্থত এলিটসকলৰ আবৰ্তন আৱশ্যক। এলিটসকলৰ আবৰ্তনক ধৰি ৰখাৰ চেষ্টা কৰিলে বা এই আবৰ্তনৰ গতিত অতি লেহেম কৰাৰ চেষ্টা কৰিলে শাসক শ্ৰেণীৰ মাজত নিকৃষ্ট উপাদানৰ সংখ্যা বাঢ়িব। এই অবস্থাত সামাজিক ভাৰসাম্য বিপন্ন হৈ পৰিব আৰু অতি সামান্য জোকাৰণিতে ভাৰসাম্য ভাঙি পৰিব। কোনো বিজয়ী অভিযান বা বিপ্লবৰ ফলশ্ৰুতিত সমাজ জীবনৰ মৌলিক পৰিবৰ্তন হয়। তাৰ ফলত নতুন এটা এলিট শ্ৰেণী ক্ষমতাত অধিষ্ঠিত হয়। আৰু নতুন ভাৰসাম্য প্ৰতিষ্ঠিত হয়। পাৰেটোৰ মতে যেতিয়া উচ্চ শ্ৰেণীৰ মাজত অনুৎকৰ্ষমূলক উপাদানৰ সংখ্যা বাঢ়ে, তেতিয়া সমাজত ভাৰসাম্য বিপন্ন হয়। শ্ৰেষ্ঠ আৰু অধিক গুণসম্পন্ন নতুন উপাদানবোৰ এলিট শ্ৰেণীত অন্তৰ্ভূক্ত কৰা দৰকাৰ। এই অন্তৰ্ভূক্তিত বাধা দিলে এলিট সকলৰ আবৰ্তন আবদ্ধ হৈ পৰিব। তেতিয়া সামাজিক ভাৰসাম্য বিপন্ন হ'ব আৰু সামজিক শৃংখলা বাধাগ্ৰস্ত হ'ব। শাসিত শ্ৰেণীৰ মাজৰ শ্ৰেষ্ঠ আৰু সমৰ্থবান সকলক শাসক এলিটৰ অন্তৰ্ভূক্ত হোৱাৰ সুযোগ দিয়াৰ দৰকাৰ। শাসক এলিট সকলৰ দিশৰ পৰা এইটো আৱশ্যক। সেইটো নকৰিলে শাসক এলিট সকলৰ মাজত অসমৰ্থ উপাদানৰ সংখ্যা বাঢ়িব। তেনেকুৱা অৱস্থাত সামাজিক সংগঠন আৰু ৰাজনৈতিক সংগঠনৰ ভাৰসাম্য নষ্ট হ'ব।

এলিট সকলৰ আবৰ্তনৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বিষয়টোক পাৰেটোই আৰু অন্য এটা দিশৰ পৰা আলোচনা কৰিছে। তেওঁৰ মতে আদৰ্শ শাসক শ্ৰেণীৰ মাজত সিংহসুলভ আৰু শৃগালসুলভ গুণৰ সুন্দৰ সংমিশ্ৰণ আৱশ্যক। এলিট সকলৰ মাজৰ এটা অংশই ক্ষিপ্ৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰি দৃঢ়তাৰে চুড়ান্তভাবে কাৰ্য্যকৰী কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব লাগিব। একেদৰে এলিট সকলৰ মাজৰ আনটো অংশ হ'ব লাগিব অনুসন্ধিৎসু আৰু কল্পনা শক্তিমুক্ত। অৱশ্যে ক্ষেত্ৰ বিশেষে তেওঁলোক নিষ্ঠুৰো হব লাগিব। কিন্তু এলিটসকলৰ আবৰ্তন যদি বাধাপ্ৰাপ্ত হয়, তেতিয়া হ'লে এলিট শ্ৰেণীৰ মাজত এই ধৰণৰ সুবিবেচনা প্ৰসূত সংমিশ্ৰণ নঘটিব। আৰু এই ক্ষেত্ৰত সংশ্লিষ্ট শাসক শ্ৰেণীৰ মাজত এই ধৰণৰ সুবিবেচনা প্ৰসূত সংমিশ্ৰণ নঘটিব। আৰু এই ক্ষেত্ৰত সংশ্লিষ্ট শাসক শ্ৰেণীৰ কাৰ্য্যকাল ৃটী হৈ পৰিব। কাৰণ তেতিয়া শাসক শ্ৰেণীত নিস্কৰ্মা ব্যক্তি সংখ্যাধিক্য 'ব। তেওঁলোকৰ মাজত চিন্তা শক্তি আৰু প্ৰয়োগিক ক্ষমতাৰ দুৰ্বলতা প্ৰকট

কেছে। ... শাসন জনগণৰ দ্বাৰা পৰিচালিত শাসন হ'ব নোৱাৰে। গণতন্ত্ৰৰ সমৰ্থক হোৱা চত্বেও মচকাই এলিট তত্বৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। তেওঁ সীমিত ভোটাধিকাৰৰ কথা কৈছিল আৰু মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ মাজতেই ভোটাধিকাৰক সীমাবদ্ধ ৰখাৰ বিষয়ত আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰিছিল।

ৰাজনৈতিক এলিট সকলৰ গুণগত যোগ্যতা সকলো সময়তে একে ধৰণৰ নহয়। এই বিষয়ত মচকাৰ সৈতে পাৰেটোৰ ধাৰণাগত পাৰ্থক্য আছে। মচকাৰ মতে এলিট সকলৰ গুণবোৰ বিভিন্ন সময়ত আৰু বিভিন্ন সমাজত ভিন ভিন ধৰণৰ হ'ব পাৰে বা হয়। এই ক্ষেত্ৰত মচকাই ইতিহাসৰ বিভিন্ন অধ্যায়ৰ আলোচনাৰ অৱতাৰণা কৰিছে। এটা সময়ত সাহসিকতা আৰু শৌৰ্য-বীৰ্য এলিট শ্ৰেণীত উন্নীত হোৱাৰ মাপকাঠি আছিল। আন সময়ত বিচক্ষণতা, কলা কৌশল আৰু সম্পদ অৰ্জনৰ সামৰ্থ এলিট শ্ৰেণীত অন্তৰ্ভূক্ত হোৱাৰ মাধ্যমৰূপে পৰিগণিত হৈছে। যি নহ'লেও সকলো সময়ত উৎকৰ্ষ আৰু গুণগত বিচাৰত সংখ্যালঘু এলিট সকল সংখ্যাগৰিষ্ঠ জনসাধাৰণৰ পৰা অতি উচ্চস্থানত অৱস্থিত।

সকলো দেশতেই জনসাধাৰণৰ স্বাৰ্থ সম্পৰ্কীয় দিশবোৰ পৰিচালনা আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ দায়িত্ব আৰু ক্ষমতা প্ৰভাৱশালী মুষ্টিমেয় মানুহৰ হাতত ন্যস্ত থাকে। আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ জনসাধাৰণে এওঁলোকৰ নিয়ন্ত্ৰণ আৰু পৰিচালনা ইচ্ছাকৃত বা অনিচ্ছাকৃতভাৱে মানি লয়। এই প্ৰসঙ্গত মচকাই দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰাজনৈতিক দিশৰ প্ৰতি দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছে। প্ৰথমতে, প্ৰত্যেক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত

Scanned with CamScanner

1. পাৰেটোৱে এলিট শ্ৰেণীৰ আৱৰ্তন (Circulation of Elites) সম্পৰ্কে বিস্তৃত ভাৱে আলোচনা কৰিছে। তেওঁৰ মতে এই আৱৰ্তনক বাধা দিলে সামজিক ভাৰসাম্য ব্যাহত হয়। এই অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠিত এলিট শ্ৰেণী ক্ষমতাৰ পৰা অপসাৰিত হ'ব আৰু এটা নতুন এলিট শ্ৰেণী ক্ষমতাত অধিষ্ঠিত হ'ব। অৰ্থাৎ কোনো বদ্ধ সমূহত (Closed Group) থাকিব নোৱাৰে। যিকোনো বদ্ধ সমূহৰ অৱসান অনিবাৰ্য্য। পাৰেটোৰ এই মতক বটোমোৰে (T.B. Bottomre) সমৰ্থন কৰা নাই। বটোমোৰ মতে বদ্ধ সমূহ মাত্ৰেই অৱসান অনিবাৰ্য্য এনেকুৱা কথা ক'ব নোৱাৰি। কিয়নো আবহমান কালৰ পৰাই ভাৰতৰ সমাজব্যৱস্থাত ব্ৰাহ্মণসকলে 'বদ্ধ সমূহ' হিচাপে বিবেচিত হৈ আহিছে। কাৰণ এই গোষ্ঠীত কোনো নিম্ন বৰ্ণৰ মানুহ অন্তৰ্ভূক্ত হোৱাৰ সুযোগ নাই। অথচ আবহমান কাল ধৰি এই দেশৰ ব্ৰাহ্মণ সকলে তেওঁলোকৰ এই বদ্ধসমূহৰ (Closed Group) অস্তিত্বক বৰ্তাই ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হৈছে।

2. পাৰেটোৱে এলিট সকলৰ আৱৰ্তনৰ কাৰণ হিচাপে মনস্তাত্বিক উপাদানসমূহৰ কথা কৈছে। এই ব্যাখ্যা সন্তোষজনক নহয়। এইবোৰ উপাদানৰ প্ৰকৃতি পৰ্য্যালোচনা কৰা প্ৰয়োজন।

3. এলিট শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভূক্ত হোৱা সকলৰ গুণগত যোগ্যতা অভিন্ন প্ৰকৃতি নহয়। এই ক্ষেত্ৰতো পাৰ্থক্য সম্পৰ্কত সম্যক ধাৰণা থকা দৰকাৰ পাৰেটোৱে সিংহ-শৃগাল মতবাদৰ কথা কৈছে। কিন্তু তেওঁ এই পাৰ্থক্যৰ নিৰ্ণায়ক সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা নাই।

4. পাৰেটোই অভিজাত সম্প্ৰদায়ৰ অবক্ষয় আৰু অবসানৰ কথা কৈছে। কিন্তু

Scanned with CamScanner

পৰিচালক মণ্ডলী ইত্যাদি। মচকাই এই উপ এলিট শ্ৰেণীটোক সমাজৰ এটা বিশিষ্ট শক্তি হিচাপে গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে। আচলতে মচকাই বহু প্ৰকাৰ সামাজিক শক্তিৰ অস্তিত্বত বিশ্বাসী আছিল।

Views of C. Wright Mills about power Elites :

আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ সমাজ ব্যৱস্থা আৰু ক্ষমতা সংৰচনাৰ ব্যাখ্যা বিশ্লেষণৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত চি. ৰাইট মিলছে (C. Wright Mills) এলিট তত্ত্ব আলোচনা কৰিছে। মিলছে আনুষ্ঠান কেন্দ্ৰিক পৰ্য্যালোচনাৰ মাধ্যমেৰে এলিট শাসন ব্যাখ্যা কৰিছে। তেওঁৰ মতে সমাজৰ বিশেষ কিছুমান অনুষ্ঠানৰ কৰ্তৃত্বপূৰ্ণ উচ্চপদ অধিকাৰৰ জৰিয়তে সৰ্বোচ্চ স্থানৰ মূল চাবি-কাঠি হস্তগত কৰা হয়। এই ধৰণৰ অনুস্থান সমূহ নিয়ন্ত্ৰণমূলক অৱস্থানত স্থানাভিত্ত ব্যক্তি সকলকলৈ এলিট শ্ৰেণী গঠিত হয়। এলিট তত্ত্বৰ আলোচনাত মিলছে মনস্তাত্বিক ব্যাখ্যা ত্যাগ কৰিছে।

মিলছৰ মতে অনুষ্ঠানৰ গঠনেই এলিট শ্ৰেণীৰ উত্থানক সহায় কৰে। আনুষ্ঠানিক স্তৰীকৃত সমাজৰ সৰ্বোচ্চ স্তৰত উপনীত ব্যক্তিসকলেই ক্ষমতা কুক্ষিগত কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। সমাজত ক্ষমতা সংযুক্ত থাকে অনুষ্ঠানৰ সৈতে আৰু অনুষ্ঠানৰ কৰ্তৃত্বমূলক সৰ্বোচ্চ পদত অধিষ্ঠিত সকলেই ক্ষমতা এলিট (Power Elite) গঠন কৰে। এই প্ৰসঙ্গত অধ্যাপক আশ্ৰফ আৰু শৰ্মাই মন্তব্য কৰিছে "He (C. Wright M ills) sees power in society as attached

Scanned with CamScanner

হাতত ক্ষমতা [illegible]
উপাদনে ক্ৰিয়া কৰি থাকে। প্ৰথম অৱস্থাত আপোনা [illegible] হয়। খুব কম দিনতে তেওঁলোকে বৃত্তিধাৰী নেতা হিচাপে আত্ম প্ৰকাশ কৰে। সমতা নীতিৰ আদৰ্শ ৰাজনৈতিক দল আৰু ইউনিয়নৰ সদস্যসকলৰ মাজত থাকে কিন্তু বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত দলৰ সদস্যসকলৰ মাজত স্তৰ বিন্যাস বা প্ৰস্থিতিগত পাৰ্থক্য দেখা যায়। আৰু সদস্য সকলৰ মাজৰ এই পাৰ্থক্যক সকলোৱে মানি লয়। এইদৰে দলৰ মাজত সংখ্যাগৰিষ্ঠ সদস্যৰ ওপৰত কম সংখ্যক নেতাৰ কৰ্তৃত্ব চলি থাকে আৰু কম সংখ্যক মানুহৰ শাসনৰ নীতি বাস্তৱত কাৰ্যকৰী হয়।

গণতান্ত্ৰিক গঠনযুক্ত সংগঠনেও সংগঠনৰ কাৰ্যকলাপ সক্ৰিয় কৰি ৰখাৰ কাৰণে 'মুষ্টিমেয় শাসকৰ অনমনীয় আইন' অনুসৰণ কৰে। আধুনিক যুগত প্ৰশাসন বহু পৰিমাণে প্ৰযুক্তিগত কৌশলত পৰিণত হৈছে। স্বাভাৱিকতেই প্ৰশাসনৰ মূল চাবি কাঠি ন্যস্ত থাকে বিশেষ জ্ঞান সম্পন্ন ব্যক্তিসকলৰ হাতত। সাধাৰণ সদস্যসকলৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ মাধ্যমত দক্ষতা নিৰূপণ কৰা নহয়। এই কাৰণতে নীতি নিৰ্দ্ধাৰণ আৰু প্ৰশাসন প্ৰযুক্তিত বৃত্তিগত বিশেষজ্ঞ সকলৰ কতৃত্ব প্ৰচলন কৰা হয়। ৰাজনৈতিক ক্ষমতা দখল কৰাৰ কাৰণে প্ৰত্যেকটো দলেই ভোটদাতাৰ সমৰ্থন আদায় কৰাৰ কাৰণে চেষ্টা কৰে। এই উদ্দেশ্যে প্ৰত্যেকটো ৰাজনৈতিক দলৰ প্ৰচাৰ কাৰ্য্য চলায়, দলৰ প্ৰচাৰকসকলক প্ৰয়োজনীয় তথ্যপাতি যোগাবলগীয়া হয়। দলৰ আইনগত অৱস্থা আৰু অৰ্থনৈতিক পৰিস্থিতিৰ দিশলৈ লক্ষ্য ৰাখিবলগীয়া হয়। দলৰ মাজত সংহতি ৰক্ষা আৰু সু-সমাঞ্জস্য পৰিচালনা নিশ্চিত কৰাৰ কাৰণে সুসংহত দলীয় নীতি নিৰ্দ্ধাৰণ আৰু তাক কাৰ্যকৰী কৰিবলগীয়া হয়। এইবোৰৰ কাৰ্য ঠিকমতে কৰিবলৈ বিচক্ষণ আৰু জ্ঞানী বিশেষজ্ঞৰ দৰকাৰ। এইবোৰ দায়িত্ব সুকলমে

Scanned with CamScanner

মন্তব্য কৰিছে ঃ"Persons possessing ... correspondingly called 'innovators' thus schumpeter's 'enterpreneures' and Weber's 'modern capitalists' are innovators in Pareto's phraseology."

মানুহ মাত্রেই নিজৰ আচৰণক বাস্তববাদী যুক্তিসংগত আৰু জনকল্যাণকামী হিচাপে প্রতিপন্ন কৰিব বিচাৰে। প্রত্যেক ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ ব্যৱহাৰৰ সঠিক প্রকৃতি প্রসঙ্গত কেতিয়াবা চলনা কৰে, কেতিয়াবা বিশ্লেষণ আৰু কেতিয়াবা পৰিবর্তন কৰে। যিবোৰ উপায়ে মানুহে সেইটো কৰে, পাৰেটোৰ মতে সেইবোৰ 'মৌলিক মতবাদ' (Deirvation) পাৰেটোৱে চাৰিটা শ্রেণীত মৌলিক মতবাদবো ভাগ কৰিছে। সেইবোৰ হ'ল ঃ (a) সমর্থনমূলক (Assertion) (b) কর্তৃত্বমূলক (Appeals to authority) (c) অনুভূতি বা নীতিৰ সৈতে সামঞ্জস্যমূলক (Appeals to sentiments or principles) আৰু (d) মৌখিক প্রমাণমূলক (Verbal proof)।

শাসিত শ্রেণীৰ মানুহ যাতে উন্নীত হ'ব নোৱাৰে সেই বিষয়ত শাসক শ্রেণীয়ে সকলোপ্রকাৰৰ বাধাৰ সৃষ্টি কৰে। অৱশ্যে শাসক শ্রেণীৰ এই চেষ্টা সকলো সময়তে সফল নহয়। পাৰেটোৰ মতে অভিজাত শ্রেণীৰ আয়ুস দীঘলীয়া নহয়। কিছুকালৰ পিছতে অভিজাত শ্রেণীৰ অন্তর্ধান হয়। সময়ৰ নিয়ম অনুসৰি অভিজাত শ্রেণীৰ মাজত অবক্ষয় আৰাম্ভ হয়। এই শ্রেণীৰ মানুহৰ গুণ আৰু সামর্থ্যৰ অধঃপতন হয়। আকৌ এওঁলোকৰ সংখ্যাও হ্রাস পাই থাকে। পাৰেটোৱে ইতিহাসক অভিজাত শ্রেণীৰ কবৰস্থান বুলি অভিহিত কৰিছে। অভিজাত শ্রেণীৰ অবক্ষয়ৰ ফলত এটা শূণ্যতাৰ সৃষ্টি হয়। নিম্ন শ্রেণীৰ অধিক সমর্থবান আৰু গুণসম্পন্ন ব্যক্তিয়ে শূণ্যস্থানত প্রবেশৰ সুবিধা পায়। এইদৰে এলিট সকলৰ অবক্ষয়ৰ বেচিভাগেই পূর্ণ হয় আৰু তাৰ ফল এলিটসকল এইদৰেই ক্ষমতাত অধিষ্ঠিত থাকে।

Scanned with CamScanner